

Яўгенідзэ І. (г. Гродна, ГрДУ ім. Я. Купалы)

МАДЫФІКАЦЫЯ ФОРМАЎТВАРАЛЬНЫХ АСНОЎ ДЗЕЯСЛОВАЎ VI НЕПРАДУКТЫЎНАГА КЛАСА Ў ГРАМАТЫЧНАЙ ПАРАДЫГМЕ

Да VI непрадуктыўнага класа адносяцца дзеясловы з наступнымі суадносінамі асновы інфінітыва і асновы цяперашняга часу: галосная фанема /а/ ў зыходзе асновы інфінітыва – насавая санорная фанема /н/ або /м/ у зыходзе асновы цяперашняга (або простага будучага) часу, напрыклад: *жаць* – *жнуць*, *абняць* – *абнімуць*. У залежнасці ад таго, якая насавая санорная фанема закрывае аснову цяперашняга (простага будучага) часу – /н/ або /м/ – дзеясловы VI непрадуктыўнага класа падзяляюцца на два падкласы [1, с. 180]. У падклас А уваходзяць дзеясловы з фанемай /н/ у зыходзе асновы цяперашняга (простага будучага) часу, у падклас Б – дзеясловы з фанемай /м/ у той самай пазіцыі, параўнаем: *стаць* – *стануць*, *суняць* – *сунімуць*.

Мэтай дадзенага артыкула з’яўляецца даследаванне фаналагічнага субстрату, пазіцыйных ўмоў і фактараў фармальнай мадыфікацыі формаўтваральных асноў дзеясловаў VI непрадуктыўнага класа ў граматычнай парадыгме. Матэрыялам даследавання з’яўляюцца 110 парадыгм незваротных дзеясловаў VI непрадуктыўнага класа, выбраныя з «Граматычнага слоўніка дзеяслова» [2]. Зваротныя дзеясловы выключаны з матэрыялу даследавання, паколькі фармальныя мадыфікацыі іх асноў у прэфлексійнай частцы цалкам тоесныя мадыфікацыям, што адбываюцца ў асновах незваротных дзеясловаў.

Як вядома, у граматычнай парадыгме адной дзеяслоўнай лексемы аб’ядноўваюцца формы, утвораныя ад дзвюх дзеяслоўных асноў: асновы інфінітыва (прошлага часу) і асновы цяперашняга (простага будучага) часу [3, с. 305].

Аналіз форм дзеясловаў VI непрудуктыўнага класа, утвораных ад асновы *прошлага часу*, сведчыць аб тым, што ніякіх мадыфікацый гэтай асновы ў адпаведных субпарадыгмах, а іменна, у субпарадыгме *прошлага часу абвеснага ладу* і ў субпарадыгме *ўмоўнага ладу*, а таксама пры ўтварэнні дзееспрыметнікаў і дзееспрыслоўяў, не адбываецца: *падня-ць* – *падня-ў*, *падня-ла*, *падня-лі*; *падня-ты*; *падня-ўшы*; *выця-ць* – *выця-ў*, *выця-ла*, *выця-лі*; *выця-ўшы*. Аднак у субпарадыгме цяперашняга (простага будучага) часу абвеснага ладу і ў субпарадыгме заганнага ладу назіраецца мадыфікацыя асновы цяперашняга (простага будучага) часу пры ўтварэнні адпаведных дзеяслоўных форм. Марфаналагічным сродкам мадыфікацыі асновы цяперашняга часу дзеясловаў VI непрудуктыўнага класа з'яўляюцца альтэрнацыі фанем у пазіцыі C_2 зоны мадыфікацыі C_1VC_2 у аўслаўце формаўтваральнай асновы.

Пры аналізе субпарадыгм дзеясловаў VI непрудуктыўнага класа з асновай цяперашняга (простага будучага) часу былі выяўлены наступныя тыпы альтэрнацый у зыходзе дадзеных формаўтваральных асноў:

А. У асновах цяперашняга (простага будучага) часу дзеясловаў падкласа А назіраецца чаргаванне тыпу цвёрдага пярэдняязычнага змычна-праходнага (насавага) ~ мяккага пярэдняязычнага змычна-праходнага (насавага) /*н* ~ *н'*/.

1. У асновах дзеясловаў, парадыгма якіх змяшчае ўсе магчымыя формы, якія ўтвараюцца ад асновы цяперашняга (простага будучага) часу, кансанантная альтэрнацыя гэтага тыпу выяўляецца ў формах абвеснага ладу другой і трэцяй асобы адзіночнага ліку, першай і другой асобы множнага ліку і ў формах заганнага ладу адзіночнага і множнага ліку: *абанн-уць* – *абанн'-еш*, *абанн'-е*, *абанн'-ём*, *абанн'-яце*; *абанн'-і*, *абанн'-і-це*; *выжн-уць* – *выжн'-еш*, *выжн'-е*, *выжн'-ем*, *выжн'-еце*; *выжн'-і*, *выжн'-і-це*; *замн-уць* – *замн'-еш*, *замн'-е*, *замн'-ём*, *замн'-яце*; *замн'-і*, *замн'-і-це*.

2. У дзеясловах, у якіх субпарадыгмы з асновай цяперашняга (простага будучага) часу не маюць пэўных форм, дадзеная альтэрнацыя выяўляецца: а) у формах абвеснага ладу другой і трэцяй асобы адзіночнага ліку, а таксама першай і другой асобы множнага ліку дзеясловаў, якія не маюць формы заганнага ладу: *абван-уць* – *абван'-еш*, *абван'-е*, *абван'-ем*, *абван'-еце*; *абтан-уць* – *абтан'-еш*, *абтан'-е*, *абтан'-ем*, *абтан'-еце*; *зажн-уць* – *зажн'-еш*, *зажн'-е*, *зажн'-ём*, *зажн'-яце*; б) у форме абвеснага ладу трэцяй асобы адзіночнага ліку дзеясловаў, якія не маюць форм першай і другой асобы адзіночнага і множнага ліку, а таксама форм заганнага ладу: *адтан-уць* – *адтан'-е*; *паван-уць* – *паван'-е*; в) у формах абвеснага ладу першай і другой асобы множнага ліку дзеяслова, які не мае асабовых форм адзіночнага ліку, а таксама форм заганнага ладу: *абстан-уць* – *абстан'-ем*, *абстан'-еце*; г) у формах абвеснага ладу трэцяй асобы адзіночнага ліку, першай і другой асобы множнага ліку і ў форме множнага ліку заганнага ладу дзеяслова, які не мае форм першай і другой асобы адзіночнага ліку, а таксама формы адзіночнага ліку заганнага ладу: *настан-уць* – *настан'-е*, *настан'-ем*, *настан'-еце*; *настан'-це* (арфагр. *настанье*).

Б. У асновах цяперашняга (простага будучага) часу дзеясловаў падкласа Б назіраецца чаргаванне тыпу цвёрдага губная ~ мяккая губная /*м* ~ *м'*/.

Гэта чаргаванне выяўляецца ў формах абвеснага ладу другой і трэцяй асобы адзіночнага ліку, першай і другой асобы множнага ліку і ў формах заганнага ладу адзіночнага і множнага ліку: *абнім-уць* – *абнім'-еш*, *абнім'-е*, *абнім'-ем*, *абнім'-еце*; *абнім'-і*, *абнім'-і-це*; *выжм-уць* – *выжм'-еш*, *выжм'-е*, *выжм'-ем*, *выжм'-еце*; *выжм'-і*, *выжм'-і-це*; *нойм-уць* – *нойм'-еш*, *нойм'-е*, *нойм'-ем*, *нойм'-еце*; *нойм'-і*, *нойм'-і-це*.

Такім чынам, чаргаванні зычных фанем у выходзе асновы цяперашняга (простага будучага) часу дзеясловаў VI непрадуктыўнага класа адбываюцца ў пэўных граматычных пазіцыях, інакш кажучы, перад пэўнымі флексіямі, а іменна: 1) перад флексіяй другой асобы адзіночнага ліку [-эш] (графічна -еш): *абанн-уць – абанн'-еш, проім-уць – проім'-еш*; 2) перад флексіяй трэцяй асобы адзіночнага ліку [-э] (графічна -е): *абамн-уць – абамн'-е, сунім-уць – сунім'-е*; 3) перад флексіяй першай асобы множнага ліку [-ом] (графічна -ём, -ем): *абажн-уць – абажн'-ём, дастан-уць – дастан'-ем, уйм-уць – уйм'-ём, прыойм-уць – прыойм'-ем*; 4) перад флексіяй другой асобы множнага ліку [-эце] (графічна -еце, -яце): *адстан-уць – адстан'-еце, затн-уць – затн'-яце, зойм-уць – зойм'-еце, уйм-уць – уйм'-яце*; 5) перад флексіяй заадачнага ладу -і: *адажн-уць – адажн'-і, выжм-уць – выжм'-і*; 6) перад нулявой флексіяй -ø заадачнага ладу: *паўстан-уць – паўстан'-ø*.

Усе вышэй адзначаныя чаргаванні абумоўлены марфаналагічным фактарам: у дадзеных граматычных пазіцыях магчымы толькі мяккія зычныя, у той час як у становішчы перад фанемамі /э/, /о/, /і/ безадносна да марфемнай мяккай дапускаюцца і мяккія, і цвёрдыя зычныя, параўн.: *метр – мэтр, ненцы – нэндза, мёрзнуць – можа, Нёман – нокачь, мінуць – намыліць, нітаваць – ныраць*, але толькі *абажн'-е, паднойм'-ем, жн'-ём, уйм'-ём, разамн'-і, аднім'-і*.

Асаблівай увагі патрабуе чаргаванне /н ~ н'/перад нулявой флексіяй заадачнага ладу, характэрнае толькі для асноў цяперашняга (простага будучага) часу дзеясловаў падкласа А. Хаця дадзенае чаргаванне адбываецца фактычна ў пазіцыі канца слова, параўн.: *адстан-уць – адстань, звян-уць – звянь*, яго нельга лічыць абумоўленым фаналагічным фактарам, інакш кажучы, пазіцыяй канца слова, таму што ў сучаснай беларускай мове цвёрдая фанема /н/ магчыма ў такой пазіцыі, напрыклад, *павінен, бізун*. Аднак на канцы дзеясловаў у форме заадачнага ладу цвёрдая фанема /н/ немагчыма. А гэта значыць, што чаргаванне /н ~ н'/ у прыведзеных прыкладах з'яўляецца марфаналагічна (або граматычна) абумоўленым: яно адбываецца ў пэўнай граматычнай форме пад уплывам нулявой флексіі другой асобы адзіночнага ліку заадачнага ладу.

Такім чынам, словазмяненню дзеясловаў VI непрадуктыўнага класа спадарожнічае мадыфікацыя асновы цяперашняга (простага будучага) часу, асноўным сродкам якой з'яўляюцца кансанантныя чаргаванні /н ~ н'/ і /м ~ м'/. Дадзеныя альтэрнацыі ўзнікаюць у выходзе формаўтваральнай асновы перад флексіямі -еш, -е, -ём, -ем, -еце, -яце, -і, а таксама перад нулявой флексіяй -ø і маркіруюць пэўныя граматычныя формы дзеясловаў VI непрадуктыўнага класа ў субпарадыгмах абвеснага і заадачнага ладу. Усе акрэсленыя чаргаванні абумоўлены марфаналагічным фактарам і адносяцца да сферы граматыкі сучаснай беларускай мовы.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; пад рэд. М.В. Бірылы, П.П. Шубы. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1 : Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. – 1985. – 431 с.
2. Граматычны слоўнік дзеяслова / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; уклад. В.П. Русак [і інш.]; навук. рэд. А.І. Падлужны, В.П. Русак. – Мінск : Беларуская навука, 2007. – 1252 с.
3. Русак, В.П. Марфаналогія словазмянення і словаўтварэння сучаснай беларускай мовы / В.П. Русак. – Мінск : Беларуская навука, 2012. – 429 с.